

УДК 504:165

Світлана Совгіра,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри хімії, екології
та методики їх навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

ЕКОЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ – ВИЩА ФОРМА ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

У статті висвітлено філософські, психолого-педагогічні погляди у визначенні елементів, які формують підґрунтя, структуру та функції мислення. Визначено характерну рису, яка відокремлює екологічне мислення як особливу категорію, яка відображає навколишню дійсність через призму взаємовідношення двох найважливіших її складників: світу людини і світу природи. Виділено загальні положення щодо трактування мислення як психологічної категорії, доведено існування різних типів та форм мислення. Подано власне визначення категорії «екологічне мислення».

Ключові слова: екологічне мислення, пізнавальна діяльність, форми пізнавальної діяльності.

В статье рассматриваются философские, психолого-педагогические взгляды в определении элементов, которые формируют основу, структуру и функции мышления. Определены характерные черты, которая отделяет экологическое мышление как особенную категорию, что отражает окружающую действительность через призму взаимоотношения двух важнейших ее составляющих: мира человека и мира природы. Выделены общие положения относительно толкования мышления как психологической категории, доказано существование различных типов и форм мышления. Подано собственное определение категории «экологическое мышление».

Ключевые слова: экологическое мышление, познавательная деятельность, формы познавательной деятельности.

The article highlights the philosophical, psychological and pedagogical views in determining the elements that form the foundation, structure and functions of thinking. Characteristic feature that separates environmental thinking as a special category that reflects the surrounding reality through the prism of the relationship between two of its most important components: the world of humans and the natural world. Highlight general provisions on the interpretation of thinking as psychological category, the existence of different types and forms of thinking. Filed own definition of the category of «ecological thinking».

Key words: ecological thinking, cognitive activity, forms of cognitive activity.

Різноманітні підходи до пізнання навколишнього світу переконують, що трансформація України в екологічно «чисту» державу можлива лише за рахунок ставки на знання, досвід, традиції і інновації. Щоб цього досягти необхідно розвивати у особистості екологічне мислення.

Науковці проводили експериментальні філософські, психолого-педагогічні дослідження у визначенні елементів, які формують підґрунтя, структуру та функції мислення (О. Братко, П. Гальперін, І. Кондратьєв, І. Лисеєв, Н. Менчинська, С. Рубінштейн та ін.).

Дослідження вчених (О. Базалук, П. Бачинський, Е. Гірусов, О. Головка, С. Дерябо, В. Єрмолаєва, А. Захлебний, І. Зверєв, М. Кисельов, І. Костицька, С. Кравченко, В. Крисаченко, Л. Лук'янова, М. Моїсеєв, А. Толстоухов, Г. Швєбс та ін.) вказують на характерну рису, яка відокремлює екологічне мислення як особливу категорію, яка відображає навколишню дійсність через призму взаємовідношення двох найважливіших її складників: світу людини і світу природи.

У процесі екологічного мислення, спираючись на дані відчуттів і сприймань, людина виходить за межі чуттєвого пізнання і починає осягати такі властивості предметів і явищ навколишнього світу, які безпосередньо не дано у чуттєвому відображенні, тобто мислення розпочинається там, де чуттєве відображення є недостатнім. І. Лисеєв розглядає мислення (пізнання) як «складне, комплексне утворення, що історично змінюється, носить нормативний характер і містить у собі деякі регулятивні принципи по відношенню до розвитку наукового пізнання» [9, с. 55].

Подібне визначення дає Д. Дубравська: «мислення – це психічний процес пошуків та відкриттів нового, істинного, глибинного внаслідок аналізу та синтезу навколишньої дійсності. У процесі мислення ми пізнаємо світ узагальнено та опосередковано. При цьому для нас важливе значення мають зв'язки між предметами та явищами. Мислення – це інтелектуальна і практична діяльність, оскільки поєднує в собі пізнання і творче перетворення образів і уявлень, зафіксованих у пам'яті. Це завжди активна зміна діяльності внаслідок розумової праці» [5, с. 138].

Результати мислительської діяльності є необхідним компонентом «пізнання людиною світу, який жодним рухом мислення до кінця із складу пізнання не видаляється» [12, с. 316].

Саме на таку залежність вказує І. Кондратьєв, який характеризує мислення як єдність закономірностей розвитку природи, суспільної життєдіяльності і людини як суб'єкта предметно-практичної і пізнавальної діяльності [8, с. 21]. При такому підході він розглядає мислення в контексті багаторівневого теоретичного осягнення світу в тісному переплетенні з практично-духовним його освоєнням, з формами суспільної самосвідомості людини, пов'язаної з оцінкою значення істинних результатів пізнання з точки зору конкретних потреб, інтересів і мети

людини. Форми мислення під цим кутом погляду розглядаються не тільки в рамках пізнавальної діяльності, не тільки як форми і способи теоретичного самоствердження людини в світі, не тільки як поняття, які складають предметно-змістовий каркас і логіко-понятійну структуру мислення, але і як «якісні зрушення в структурах соціальної самосвідомості, орієнтаціях людини в її практичному житті» [13, с. 280].

Мислення в його реальності є не що інше, як «процес відображення природи і суспільства, що здійснюється сукупними зусиллями всіх наук, і саме тому закони логіки являють собою не що інше, як відображення в людській голові (і перевірені тисячоліттями людської практики) всезагальні закони розвитку натурально-природного і суспільно-історичного розвитку, тобто закони, які мають повністю об'єктивний характер» [7, с. 363].

Саме через мислення відбувається «процес цементування окремих пізнавальних процесів у єдиний блок – інтелект людини, бо воно забезпечує здатність людини будувати індивідуальну «картину світу», по-своєму, особистісно відображати й розуміти навколишню дійсність, суб'єктивно розвивати й реорганізовувати індивідуальний суб'єктивний досвід, головним чином досвід пізнавальної взаємодії з навколишньою дійсністю» [11, с. 271].

У підходах провідних психологів, зокрема О. Братко, Л. Виготського, М. Гамезо, Е. Ільєнкова, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва, П. Гальперіна, Г. Костюка та ін., можна виділити такі загальні положення щодо трактування мислення як психологічної категорії:

1) мислення процесуальне, або розгорнуте в часі, динамічне (Е. Ільєнков);

2) мислення як процес і мислення як діяльність (М. Гамезо, С. Рубінштейн), навчальна діяльність (О. Леонтьєв), орієнтування як процес та орієнтування як орієнтувально-дослідницька діяльність (П. Гальперін) дуже часто розглядаються як близькі поняття;

3) мислить суб'єкт, орієнтування також здійснює суб'єкт (Г. Костюк). Інакше кажучи, мислить суб'єкт, особистість, активна людина, яка не тільки пізнає навколишній світ, а й перетворює його власним розумом (Л. Виготський, Д. Дубравська, М. Семенов);

4) мислення як деяка закінчена система логічних висновків (О. Братко).

Із виникненням в античний час логіки, мислення трактувалося як процес, що протікає у формі понять, суджень і умовиводів. Слово і мовлення розглядалися як матеріальні форми мислення. Використання мови та інших знакових систем «із вираженням думки, мислення, свідомості» дає змогу за допомогою понять глибше пізнавати екологічні проблеми навколишнього світу. У мові узагальнено образи об'єктів

природи і явищ навколишнього світу, їх властивості, ознаки та відношення, мова є «засобом, що не впливає із глибини людської природи», тобто не є відображенням світогляду, який уже склався, а діяльністю, що становить його [6, с. 231]. Саме завдяки мові зберігаються знання про природу, світ, історію, культурні та наукові здобутки, що передаються від покоління до покоління.

Мислення існує в матеріальній, словесній оболонці. Л. Виготський зазначав, що слово не лише називає предмет, тобто є його ярликом, але й завжди характеризує цей предмет чи явище, тобто є одночасно актом мовлення і мислення, а виражена в них «конкретність» є дещо третє, яке саме по собі ні мисленням, ні мовою не являється. «В цьому випадку як логіка (наука про мислення), так і лінгвістика (наука про мову у всьому обсязі) суть лише два абстрактних аспекту розгляду цього третього, реального, конкретного предмета (або процесу), що не отримує свого конкретного (істинного) – наукового зображення ні в тій, ні в іншій науці» [7, с. 270]. Американський мовознавець А. Хомський назвав такий процес «усвідомленою мовою», а А. Лурія, А. Портнов, В. Гумбольдт «творчим» застосуванням мови.

Поступово в суспільній свідомості і науці утверджується думка про існування різних типів мислення, які поділяються:

- за формою існування: конкретно-дійове, наочно-образне та абстрактне;
- за характером розумової діяльності: теоретичне і практичне;
- за ступенем оригінальності: репродуктивне та продуктивне;
- за розгортанням в часі: дискурсивне та інтуїтивне;
- за характером впливу на емоційну сферу особистості: патогенне (грецькою *pathos* – біль, страждання і *genesis* – походження) і саногенне мислення (латинською *sanitas* – здоров'я і грецькою *genesis* – походження).

Враховуючи, що формування екологічних знань вимагає активної діяльності, пошуку власного розуміння процесів, які відбуваються у світі, називаємо власні характеристики екологічного мислення:

- суверенність (можливість мислити самостійно, адекватно ситуації);
 - критичність (вміння аналізувати ситуації, події), рівноправність наукового і повсякденного мислення;
 - послідовність, логічність (вміння доводити і обґрунтовувати свої оцінки і висновки про екологічні події);
 - самореалізуюча орієнтованість, якій сприяють якості: цілеспрямованість, принциповість, узагальнене відображення дійсності, витримка, рішучість, аналітичність, логічність думок, розсудливість, винахідливість, прогностичність, наполегливість;
 - гнучкість, глибина та швидкість мислення.
-

Екологічне мислення дозволяє сконцентрувати знання про такі об'єкти, властивості навколишнього середовища і відношення до нього, які не досягають на рівні чуттєвого емпіричного пізнання, є актуальним процесом усвідомлення та відображення екологічної ситуації на основі проникнення в суть взаємозв'язків суспільства з природою і створення передумов для подолання домінуючих установок природокористування, прогнозування можливих наслідків у результаті реалізації тих чи інших програм, формування поглядів, що передбачають пріоритет екологічних цінностей.

Оскільки ми потрапляємо в стресові екстремальні ситуації, наш мозок постійно долає різні труднощі, виконує чимало найскладніших функцій, мислить. «Здатність орієнтуватися в новій ситуації, оволодіти нею – а саме це є ознакою всього розумного, яке базується на розумінні, поведінці – опирається на те, що за допомогою понять і суджень відділяє істотне від неістотного» [15, с. 186].

Формами мислення є поняття, судження, умовиводи. Людина пізнає світ логічним шляхом, за допомогою органів чуття, свої знання формує у вигляді понять. Поняття відображають «істотні ознаки предметів і явищ дійсності» [14, с. 150], «властивості» [5, с. 143], зв'язки, виражені словом чи групою слів. Зміст поняття відображає рівень людського пізнання. У міру того як людина глибше пізнає світ, зміст «понять поглиблюється, уточнюється, а іноді і докорінно змінюється» [14, с. 151], тому вони «бувають споріднені та протилежні за змістом, близькі та віддалені за рівнем абстрагування» [10, с. 305].

Екологічне поняття народжується, коли ознаки різних явищ навколишньої дійсності групуються у спільність не шляхом асоціацій, а на основі внутрішніх пов'язаних логічних операцій аналізу, синтезу, класифікації, руху думки від часткового до загального і від загального до часткового. Виникає поняття як «логічно узагальнений розумовий образ» [1, с. 136]. «Мислення в поняттях – це нова форма інтелектуальної діяльності, новий спосіб поведінки, новий інтелектуальний механізм» [2, с. 54–55]. І далі «з функцією утворення понять зв'язано не тільки розвиток ряду інших функцій – пам'яті, уваги, сприйняття дійсності...але і розвиток особистості і світогляду» [3, с. 194].

Чимало досліджень проведено П. Гальперінім, В. Давидовим, Г. Костюком, О. Леонтєвим, Н. Менчинською, Д. Ельконінім та іншими вченими для з'ясування закономірностей, умов формування понять у процесі шкільного навчання. Зміст понять розкривається в судженнях. Судження (міркування) – це оціночна форма мислення, котра шляхом співставлення кількох понять для порівняння між собою отриманих модифікацій, які «особистість може пробудити в собі, щоб розкрити їх відношення або дії» [4, с. 71], «дозволяє стверджувати або заперечувати (оцінювати)» [5, с. 144], наявність у «об'єкта дослідження певних

властивостей, якостей і ін.; інакше – це будь-яке висловлювання, думка про певний предмет чи явище» [10, с. 305], «виражене в словесній формі» [14, с. 152].

Істинність суджень не завжди буває очевидною й переконливою. Щоб її перевірити, вдаються до спостережень, вимірювань, обчислень чи намагаються її підтвердити за допомогою інших суджень шляхом міркувань. У міркуваннях яскраво виявляється опосередкований характер мислення. «У міркуванні з одних суджень намагаються вивести інші, тобто роблять умовиводи». Умовивід – це така форма мислення, в результаті якої «із одного або кількох суджень» [14, с. 152], що відображають зв'язки і відношення предметів об'єктивної дійсності, «виводиться нове судження, міркування» [10, с. 305], нова думка, що містить вже нове знання про досліджувані предмети, явища, процеси, які «залежно від спрямованості руху знань поділяються на індуктивні (латинською *induction* – наведення) та дедуктивні (латинською *deduco* – виводжу)» [14, с. 153].

Всі без виключення узагальнені погляди на екологічні проблеми народжуються не із всезагальних схем роботи судження та умовиводів і виникають зовсім не в акті пасивного спостереження за незайманою людиною природою чи зміненою господарською діяльністю, а формуються в процесі практично-предметного її перетворення людиною, суспільством, тобто «як форми активної діяльності ціленаправленої волі окремої особи» [7, с. 214].

Спостереження безпосередньо має справу не з природним об'єктом чи екологічним станом певного природного ресурсу, а з господарською діяльністю, що їх перетворює, і з результатами цієї діяльності. Саме тому реальна картина стану природи людині розкривається не у спостереженні, а тільки через діяльність. Люди взагалі мають справу з природою (природними ресурсами) лише в тій мірі, в якій вона так чи інакше залучена в процес суспільної праці, перетворена в матеріал, в засіб, в умову активної господарської діяльності.

Як бачимо, між спостережливою і мислячою людиною та природою, що існує сама по собі є досить важлива опосередкована ланка, через яку природа перетворюється в думки, а думки – в тіло природи. Це – практика, праця, діяльність. Відповідно, тільки практика здатна вирішити питання, що саме належить тільки природі, а які зміни привнесені перетворюючою діяльністю людини, тобто суб'єктом.

Отже, екологічне мислення є процесом, продукт якого характеризується узагальненням і опосередкованим відображенням екологічної ситуації та проблем, воно диференціюється на види залежно від рівнів узагальнення і характеру засобів, які використовуються для їх вирішення, залежно від новизни узагальнень і засобів для суб'єкта, а також залежно від ступеня активності самого суб'єкта мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Выготский Л. С. // Собр. Соч. в 6 томах. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – С. 6–361.
2. Выготский Л. С. Развитие мышления подростка и образование понятий / Выготский Л. С. // Собр. Соч. в 6-ти томах / под ред. Д. Б. Эльконина. – Т. 4 : Детская психология. – М. : Педагогика, 1984. – С. 40–111.
3. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций в переходном возрасте / Выготский Л. С. // Собр. Соч. в 6-ти томах / под ред. Д. Б. Эльконина – Т. 4 : Педология подростка. – М. : Педагогика, 1984. – С. 111–199.
4. Гольбах П. Система природы или о законах мира физического и мира духовного / Гольбах П. – М. : Госуд. Социально-экономическое изд-во, 1950. – 455 с.
5. Дубравська Д. М. Основи психології : навч. посібник / Д. М. Дубравська. – Львів : Світ, 2001. – 280 с.
6. Дутка Г. Фундаменталізація професійної підготовки фахівців у контексті акмеологічної парадигми освіти / Дутка Г. // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2004. – № 2. – С. 9–15.
7. Ильенков Э. В. Философия и культура / Ильенков Э. В. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
8. Кондратьев И. М. Анализ идеи как формы творческого мышления субъекта познания / Кондратьев И. М. // Проблемы философии. – 1986. – № 67. – С. 21–26.
9. Эволюция стиля мышления в биологии и формирование стратегии познания человека // Биология в познании человека / А. П. Огурцов, Е. Н. Панов, И. К. Лисеев и др. – М. : Наука, 1989. – С. 55–63.
10. Філософія : посібник для студентів вищих навчальних закладів / Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д., Чекаль Л. А. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 576 с.
11. Психологія : підручник / Ю. П. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 2001. – 560 с.
12. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психологического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн . – М. : АН СССР, 1957. – 328 с.
13. Скворцов Л. В. Культура самосознания : Человек в поисках истины своего бытия / Скворцов Л. В. – М. : Политиздат, 1989. – 319 с.
14. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки : посібник / Степанов О. М., Фіцула М. М. – К. : Академвидав, 2003. – 504 с.
15. Холличер В. Человек в научной картине мира / Холличер В. ; под ред. П. Я. Гальперина. – М. : Прогресс, 1971. – 431 с.